

КОНДЕНТРАЦИОНИ ЛОГОРИ

Нацистичка Немачка је у Србији, као и у другим окупираним земљама, организовала мрежу концентрационих логора. У њима су затвореници зверски мучени, гоњени на тешке радове, оскудно или никако храњени и одевани, стрељани и вешани, нагоњени на самоубиство, једном речју — систематски уништавани.

Најпознатији логори за уништавање становништва Србије били су у Шапцу, Нишу, на Бањици у Београду и на старом Сајмишту, такође у Београду.

Без обзира на то што је о овим логорима доста писано,¹ било је потребно издвојити их у раду као посебну целину, јер је кроз њих прошло и систематски уништено највише становништва Србије различитог узраста и политичке припадности. Сви они који су о овом проблему писали сукобљавали су се са непремостивим тешкоћама услед недостатка писаних извора, јер су нацисти приликом повлачења из Србије, а и раније, уништавали сву документацију о логорима смрти. Мемоари или дневници нису се могли писати у логору. Свака ухваћена цедуљица кажњавана је смрћу. Осим тога, мало је логораша преживело тај пакао на земљи, тако да нам њихова сведочења пружају само поједине детаље из живота у логору.

Због свега тога тешко је дати прегледну историју концентрационих логора у Србији. Покушаћемо укратко да изложимо историјат сваког од поменутих логора појединачно.

БАЊИЦА

Још у мају 1941. године квислинзи су разматрали питање „једног : евентуалног концентрационог логора у који би били прикупљени сви познати комунисти“. Нешто касније, 19. јуна, у једном извештају Министарства унутрашњих послова, каже се да је „учињен одговорачујући корак на надлежном месту да се добију подаци о устројству сличних логора у Немачкој“.² Очигледно је да је Аћимовићева влада хтела да користи постојећа искуства нациста, од којих је добила наређење за формирање логора.

¹ О логору Бањица највише података доноси књига коју је написао колектив аутора, сарадника Историјског архива Београда. О Сајмишту ће ускоро изаћи посебна хроника логора под насловом „Дани смрти на Сајмишту“ коју су писали Лазар Ивановић и Младен Вукомановић. О шабачким логорима опширно је писао Станоје Филиповић у хроници „Логори у Шапцу“. Најмање је досад писано о логору у Нишу.

² АВИИ, НДА, 19-1-5.

Избор места за логор Башица и његово уређење убрзано је нападом Немачке на Совјетски Савез 22. јуна. Шеф Војне управе у Србији Харолд Турнер у почетку је предлагао Ахимовићу да логор буде у згтади бившег затвора Суда за заштиту државе на Ади Циганлији, „који ви према наређењу треба да организујете”.³ Међутим, Специјална комисија, састављена од представника Управе града и Гестапоа, која је имала задатак да испита такве могућности, није прихватила овај предлог, него је изабрала за логорску зграду касарну бившег 18. пешадијског пука на Бањици.

Немачки командант места и Гестапо одлучили су 5. јула „да се организује концентрациони логор на Бањици у најкраћем року”.⁴ Издајник и слуга окупатора Драги Јовановић, који се тада налазио на положају управника града Београда, пренео је ово наређење председнику Београдске општине 10. јула.

Одабрана зграда имала је три спрата. Осим тога, поред ње је изграђено више барака у којима су затвореници издржавали карантин.

Први затвореници доведени су у логор 9. јула 1941. Од тада па све до 3. октобра 1944, када је логор расформиран, дотеривана су похапшена лица и истовремено извођена на стрељање.⁵

Бањица је у почетку била логор само за Београд. Међутим, војно-управни командант Србије Данкелман, да би трупе на терену растеретио затвореника, наредио је 21. августа да трупе све затворенике шаљу у концентрациони логор у Београду. Тиме је Бањица изгубила месно значење и није била више потчињена фелдкомандантури у Београду него Управном штабу војноуправног команданта са називом „концентрациони логор Србије Београд”.⁶ Управни штаб је добио задатак да регулише преузимање логора и да у управу укључи представнике Полиције сигурности (SIPO) и Службе безбедности (SD).

Од тада је, поред Светозара Вујковића, шефа логора из Специјалне полиције, који је на том положају остао у периоду окупације, и нацистичка Служба безбедности одређивала команданта логора. Као команданти логора помињу се гестаповци: поручник Шуберт, Фридрих, потпоручник Лер,⁷ а у мучењу логораша нарочито су, се истакли помоћник команданта логора фолксдојчер, подофицир Петер Кригер и лекар мајор Јунг.

Апарат логорске управе, поред Вујковићевих заменика, најпре Ђорђа Космајца, затим Видосава Јевтића и пред крај Радомира Чарапића, сачињавали су стражари и кључари из редова бивших жандарма, који су се истакли суровошћу при мучењу напредних представника српског народа. Нарочита су се у том погледу истакли кљу-

³ Зборник I, 1, 341.

⁴ Бањица, Београд, 1967, стр. 24 (факсимил)

⁵ Постанак бањичког логора, елаборат Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, АИРПС, МКБ 172, стр. 1—3.

⁶ Наређење војноуправног команданта Србије од 21. VIII 1941. АВИИ, Мф. ~ В., Т-501, Р-249, С-862.

⁷ Не знапу се ни тачна имена команданата логора. У публикацији Бањица, стр. 22, као први командант помиње се Шуберт. Међутим, у Саопштењима о злочинима окупатора и њихових помагача, бр. 34-53, стр. 32. каже се да је то био неки Фридрих.

чари Милан Кобшвски, Радован Гудељ, Милан Трифуновић и Обрад Белић.⁸

Да би касарна добила изглед правог концентрационог логора и да би се осујетио сваки покушај бекства затвореника, у септембру 1941. подигнут је око ње зид висок око 5 метара и осматрачнице на угловима, са којих су стражари пратили кретање у логору и око њега. У прво време стражари су били један есесовац и један квислиншки жандарм; касније кад су квислинзи стекли поверење окупатора, нацисти су своје страже повукли.⁹ У тако уређен логор могло је да стане око 5.000 затвореника.

Као што је већ поменуто, прва група ухапшених комуниста, антифашиста и других родољуба дотерана је на Бањицу 9. јула. У њој су се, између осталих, налазили: Слободан Шкерковић, доктор Веља Косановић и Милутин Зечевић, новинар Јоца Јовановић и Рајковић, професор Милутин Смиљанић, Петар Драговић, Богдан Велашевић, Вукашин Антић-Додић и група из стана где се налазила штампарија Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Владета Поповић—Шпанац, др Радомир Герић и власник стана Ђирил Жужек. Међу првим затвореницима налазиле су се жене: Митра Митровић, Наталија Хацић, Иванка Неђић, Вера Вребалов и друге. Тако је првог дана на Бањицу дотерано око стотину затвореника, 87 мушкараца и 12 жена.¹⁰ Сви су похапшени одмах после 22. јуна и до доласка у логор налазили су се у згради Специјалне полиције ВД Обилићевом венцу.

У почетку су у логор смештени ухапшеници из Београда, а у јесен 1941. доводили су их из целе Србије. Број логораша нарочито је порастао у јесен 1941, после провале београдске партијске организације и у зиму после пада слободне територије у западној Србији, у народу познате под именом „Ужичка република“.

Прва је на Бањицу стигла, крајем децембра, ужичка група од 500 лица. Ускоро затим дотерана је једна група од 30 заробљених партизана из Пожаревца. Две групе ухапшених скојеваца доведене су у логор јануара и фебруара 1942. Нова група затвореника из Ужица стигла је марта 1942, као и из других крајева. Тако је крајем 1941. и почетком 1942. са бивше слободне територије интернирано у логор 2 до 3.000 затвореника.

Поред окупатора, у логор су упућивали затворенике и домаћи издајници: припадници Српске државне страже, Специјалне полиције, градских полиција, ЈБотићевих добровољаца и четника.

У логор су слати не само комунисти и учесници народноослободилачког покрета него и они које су захватили таласи безбројних рација у Београду и унутрашњости. Сви су они слати са стереотипним образложењем „као опасни по јавну безбедност, ред и мир у земљи“, с тим да у логору остану до даљег наређења.

Већина жртва, пре него што је доспела у логор, провела би по неколико дана, а неке и месецима у затворима Гестапоа и Специјалне полиције. Затвори су били права мучилишта и многи похапшени нису преживели страховита мучења, а неки су унакажени пребацивани

⁸ Наведени елаборат, стр. 12—15.

⁹ Бањица, стр. 20.

¹⁰ Исто, 45—46.

У логор, где су одмах стрељани. То је био случај са низом комуниста ухапшених у Београду приликом провала у марту 1942, у јесен исте године, затим октобра 1943. и у лето 1944. године. О томе је већ било речи у поглављу о терору у Београду.

Одлука о упућивању у логор није била заснована ни на каквој уредби, већ је искључиво зависила од воље окупатора и његових сарадника. Тако су сви затвореници били препуштени на милост и немилост нациста и домаћих издајника.¹¹

Тек почетком јуна 1942. Управа града Београда извршила је категоризацију затвореника у логору Бањица, што је свакако иницирао Гестапо преко Драгог Јовановића. Касније је то учињено и у другим логорима. Затвореници су били разврстани у четири категорије:

„У прву категорију су ушла сва лица осуђена на смртну казну од преких судова и тежи кривци који долазе у обзир за стрељање:

У другу категорију она лица која имају споредне функције и која нису вршила никаква акта саботаже, па се из ове категорије лица упућују по потреби на рад за Немачку;

У трећу категорију ушли су сви остали кривци чије су кривице незнатне и они противу којих нема доказа о учешћу у акцијама; и у

Четврту категорију ушла су она лица која се могу отпустити из логора кућама.”¹²

Међутим, окупатори и квислинзи мало су водили рачуна о разврставању затвореника, па се често догађало да су стрељали лица не само из прве него и из друге, треће или четврте категорије. Тако се, на пример, догодило да је стрељан младић који је случајно ухапшен зато што се качио на трамвај.

Све прописе који су се односили на пријем логораша и ред у логору издавао је управник логора Светозар Вујковић. Приликом пријема у логор затвореници су уписивани у књиге хронолошки како је ко дотериван. Поред личних података завођено је и шта се са њима догодило. Све ствари су одузимане при уласку у логор и сваком затворенику саопштаван је кућни ред, којим је било забрањено: певање, ларма, политички разговор, држање прибора за писање или било каквог предмета. За сваки прекршај поменутог „кућног реда” забрањено је смртном казном.¹³

У току 1942. извршен је низ провала у унутрашњости Србије У Ваљеву, Краљеву, Аранђеловцу и другим градовима, и највећи део ухапшених дотеран је у бањички логор. Током 1943. интернирано је више група из Крагујевца, Смедерева, Чачка, Шапца, Лесковца, Новог Пазара, затим из Баната, из градова Вршца, Велике Кикинде и Бечкерека, једном речју, из свих места окупиране Србије.

Осим тога, Гестапо је 1942. похапсио више група четника, затим председнике општина из разних крајева Србије, који нису измирили обавезе у испоруци житарица.

¹¹ Наведени елаборат, стр. 3.-

¹² Зборник I, 21, 306—7.

¹³ Наведени елаборат, стр. 6.

У логор Бањица доведена је и група од 150 Црногораца, а привремено су у њега били смештени заробљени борци покрета отпора из Грчке и Албаније.¹⁴

Према сачуваним подацима кроз логор је прошло 23.697 лица. Њих су упутили у логор:

	Лица
SS и полиција — • — — — — — — — —	12.651
немачка војска • — — — — — — — —	1.230
фелдкомандантура — — — — — — — —	1.018
Управа града Београда —: — — — — — — — —	4.076
Предстојништва и среска начелства — — — — — — — —	2.533
Српска државна стража — — — — — — — —	
Љотићеви добровољци и четници — — — — — — — —	1.096
Кривична полиција — — — — — — — —	774
непознато — — — — — — — —	319
	23.697

Према узрасту у логору се налазило:

	Лица
до 7 година — — — — — — — —	70
од 7—14 година — — — — — — — —	101
од 14—17 година — — — — — — — —	627
од 17—21 годину — — — — — — — —	3.598
од 21—35 година — — — — — — — —	9.598
од 35—50 година — — — — — — — —	7.030
преко 50 година — — — — — — — —	2.673

Према полу:

	Лица
мушких — — — — — — — —	21.430
женских — — — — — — — —	2.267

Према занимању:

	Лица
земљорадника — — — — — — — —	10.805
занатлија — — — — — — — —	3.322
радника — — — — — — — —	1.398
студената — — — — — — — —	300
ученика — — — — — — — —	701
чиновника — — — — — — — —	1.948
војних лица — — — — — — — —	919
свештених лица — — — — — — — •	38
правника — — — — — — — —	192
лекара — — — — — — — —	124
инжењера — — — — — — — —	148
професора — — — — — — — •	159
трговаца — — — — — — — —	781

¹⁴ Бањица, стр. 53-^55.

слободне професије	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.448
домаћица	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.355
без занимања	—	—	—	—	—	—	—	—	—	70 лица

Живот у логору био је изузетно тежак. Није постојао никакав пропис за изрицање дисциплинских казни, него је све било остављено самовољи логорског апарата. Свакодневни живот у логору текао је отприлике овако:

У 5 сати изјутра устајање. После тога одлазак на умивање и у клозет, за *шта* је време било ограничено. Све се то морало обавити на брзину па су настајале велике гужве, које су користили кључари и целокупни апарат да батинају затворенике. Затим је на реду био доручак. Ако је неко *имао* нешто за јело, он је то јео. Иначе није ништа дељено. Тек око 10 часова дељено је по 200 грама проје од убуђалог брашна. Око подне, за ручак, давана је, нека слаба чорба, и то је било све. После таквог ручка, до 18 часова логогаши су затварани у собе; то је било време када су извлачили скривене приборе за ручни рад, по неку књигу или парче новина. Људи који су сваког тренутка очекивали смрт покушавали су, под веома тешким околностима, да забораве све недаће. Поред осталог, држали су предавања и приредбе. Од 18 часова па све до 21 час било је предвиђено време за вечеру, изношење кибле итд.

Повремено су затворенике пуштали у шетњу, с тим што нису смели разговарати, због чега су морали да се крећу са рукама на леђима и погнуте главе у одређеном кругу.¹⁶

Вујковић и целокупни управни апарат, укључујући и кључаре,, терорисали су свакодневно логораше. За најмању *кривицу тукли* су их моткама, полугама и пендрецима. Тако су једном претукли 63 сељака зато што је један од њих узео комад проје. Посебно садистички био је расположен Петер Кригер, који је тукао жене по грудима. Разне вежбе, „лези-устај“, трчање укруг до изнемоглости и чување, примењиване су за исцрпљивање затвореника, а на крају би их тукли корбачем као стоку. Један од команданта логора, гестаповад Кемпер, наређивао је да логораша возе фијакер упрегнути уместо коња.

Остало време логораша су проводили закључани у собама. Сваки контакт са спољним светом и суседним одајама био је забрањен. Према сећању Љубе Радовановића, логораша су се налазили у веома тешкој ситуацији: „од самог почетка заведен је у логору режим изгладњавања и потпуне изолације од спољњег света. Ни мрва хране није се могла унети у логор, а храна која се добијала од управе била је слаба и недовољна и давана је једанпут дневно. Такав режим трајао је све до октобра 1941, када је Гестапо почео да доводи своје затворенике...

Међутим, оно што се добијало споља није могло да измени ситуацију јер су један део покрали Немци, кључари и агенти, а огромна већина није могла добити ништа споља.

Наведени елаборат, стр. 4—5.

¹⁶ Вађица, 74—76.

Глад је узела такве размере и интензитет да су многи купили свакојаке отпатке са ђубришта, нарочито они који су радили напољу. и то су јели. Чак и масна хартија у коју је нешто масно увијено похлепно је поједена. Покушаји да се људи убеди да не треба да једу, били су сизифов поео јер је нагон за самоодржање и осећај глади потиснуо све друге осећаје и мисли."¹⁷

Осим тога, у логору није било хигијенских услова. Купање је било ретко, а чистоћа рубља није се могла одржавати услед недостатка сапуна. Због тога су се међу логорашима појавиле ваши и разне епидемије, у првом реду дизентерија и пегави тифус. Нарочито су се у тешком положају нашли они који су се разболели и били претучени за време саслушања.

Саслушања у управи логора била су најтежи тренуци у животу сваког логораша. Обично су се са тих саслушања враћали изубијани, разним предметима. Многи су дошли у логор са тежим озледама још из затвора, као што је био случај са Вукицом Митровић, Јеленом Ђетковић, Ммлошем Матијевићем и другим.¹⁸

Држање и понашање затвореника у овако тешким условима било је изузетно храбро. Нарочито су се својом смелешћу истицали чланови Комунистичке партије и учесници НОП-а. У собама су се налазили заједно сељаци, радници, интелигенција. Ту су и најмлађи смогли довољно храбрости да пруже отпор непријатељу. Познат је пример 9-годишњег партизанског курира, коме су у логору обећали да ће му поштедети живот ако препозна неког од партизана из шеговог краја. Дечак је то одбио и био је одмах стрељан.

Већина чланова Комунистичке партије држала се храбро не само у логору него и на стрељању, упућујући последње речи Партији, Титу и Совјетском Савезу. Њихово расположење најбоље се огледа из њихових писаних порука својој родбини. Тако, на пример, секретар Скоја из Крагујевца Божидар Милосављевић пише: „Очекујем смрт са осмењом и песмом на уснама." У писму мајци, Србијанка Букумировић, између осталог, каже: „Знам да ће ти бити тешко да примиш све то, али покушај да будеш храбра и издржиш. Имај увек на уму да ми нисмо једине и да је пре нас отишло тако много њих."¹⁸ Омладинац Ратомир Вукићевић је писао: „Непријатељ убија моје тело, а мој дух остаје да живи ..." Секретар Скоја из Чачка ЈБубомир Миладиновић писао је својој род. : „Данас треба да будем стрељан, немојте много да очајавате, јер се умрети мора, ја гинем поносно за добро свог народа."

Морал логораша су на разне начине одржавали активнији затвореници разним предавањима, дискусијама, приказивањима краћих позоришних комада, рецитацијама, народним играма и песмама.

Извор информација били су новодошли ухваћени борци са терена и затвореници који су ишли на рад изван логора. Затвореници су користили све могућности да дођу до свежих информација и да протуре неку поруку.

" „Саопштења", бр, 34-53, с. 496-7.

¹⁸ Наведени елаборат, стр. 21.

" Писма осуђених на смрт, Љубљана, 1958, стр. 22.

У свакој соби створени су колективи са задатком да се заједнички подели добијена храна, лекови и друге ствари. Често су поједини затвореници жртвовали себе да би заштитили своје слабе и болесне другове.

Можда је најхрабрији подвиг извела група од 23 затворенице, 11. септембра 1944. године, када су требале да буду изведене на стрељање. Једна од њих, Радмила Шнајдер, изненада је скочила на Кригера и почела да га дави. За њеним примером пошле су остале затворенице и савладале су присутне злочинце. Међутим, други агенти су прискочили у помоћ на тај начин што су нападачице избодиле ножевима, како не би пуцњевима повредили своје наредбодавце.²⁰

Из логора су затворенике одводили на стрељање, на рад у Немачку или су их пуштали. Стрељања су најчешће вршили припадници SS-одреда на стрелишту у Јајинцима. Прозивање одређених лица за стрељање вршио је Вујковић. У почетку није имао никакве спискове, него је то чинио одока, а од 1942. године прозивање је вршено на основу спискова које су састављали Гестапо и Специјална полиција.²¹

Од новембра 1941. одређена је посебна соба за оне који су били предвиђени за стрељање. Одабирање је обично вршено увече. Рано изјутра следећег дана долазили су камиони и блиндирани аутомобили. Затворенике су везивали жицом по двоје-троје, са рукама, уназад и право из ходника убацивали их у кола.

Стрељања су вршена на војном стрелишту у Јајинцима од 15. јула 1941. до 6. новембра 1943. године. Поступак је био следећи: око 7 часова изјутра дошло би неколико немачких официра и одељење немачке војске или полиције које је вршило стрељање. Шири круг око стрелишта обезбеђивало је одељење Српске државне страже.

За своје потребе Гестапо је подигао на стрелишту две бараке, испред којих су обично задржавали затворенике пре него што их стрељају. Ту су их задржавали под јаком стражом, наредивши им да ситне ствари побацају у једну јаму, а одела у бараку. На стрељање су обично изводили по шест жртава и постављали их уз саму раку, с тим што им је претходно један официр скидао прстење, а други бележио крст у висини леве плећке. За сваку жртву одређивана су два злочинца. Десно и лево од жртава налазио се по један митраљез, за случај евентуалног бекства. Кад би све било готово, командир одељења би командовао „ватра“! Одмах после стрељања наилазио је лекар Јунг У пратњи два болничара и довршавао оне жртве које су показивале знаке живота.²²

Велике раке за 100, 200 и више жртава копали су гробари Новог и Централног гробља.

Од јесени 1943. стрељања су вршена на Централном гробљу, а од 27. јула до 1. октобра 1944. на Јеврејском гробљу.

Иако су стрељања почела половином јула 1941, прво масовно стрељање затвореника са Бањице извршено је 17. децембра, када је уништено 160 лица. Међу њима су се налазили Милош Матијевић,

²⁰ Наведени елаборат, стр. 23.

²¹ Изјава Марка Вуковића, ИАБ-Х-606.

²² ИАБ-УШ-517.

Вукица Митровић, Божидар Стаменковић, Петар Драговић, Милутин Смиљанић, Десанка Јовић и други.

Трећег марта 1942. стрељана су 52, 5. марта 180, 9. марта 96 затвореника. Два месеца касније, 9. маја, 229 логораша, а 28. маја 88 Јевреја, углавном жена и деце. Од јуна до новембра 1942. вршена су стрељања мањих група у дворишту логора:

27. јуна 1942. године	17
4. јула 1942. године	22
8. јула 1942. године	10
9. јула 1942. године	18
14. јула 1942. године	17
17. јула 1942. године	14
3. августа 1942. године	28
11. августа 1942. године	51
20. августа 1942. године	34
24. августа 1942. године	44
¹ 9. и 11. септембра 1942. године	19
7, 15, 17. и 23 октобра 1942. године	37
1. децембра 1942. године	11
8. децембра 1942. године	10
11. децембра 1942. године	10
15. децембра 1942. године	16
17. децембра 1942. године	19
25. децембра 1942. године	50
26. децембра 1942. године	134
29. децембра 1942. године	17 затвореника ²³

И 1943. стрељана су била честа:

4. јануара 1943. године	13
25. јануара 1943. године	57
19. фебруара 1943. године	225
1. марта 1943. године	12
9. марта 1943. године	48
13. марта 1943. године	25
2. априла 1943. године	22
8. априла 1943. године	18
12. априла 1943. године	9
19. априла 1943. године	20
22. и 27. априла 1943. године	212
7. маја 1943. године	37
11. маја 1943. године	7
14. маја 1943. године	91
26. јуна 1943. године	41
3. јула 1943. године	53
11. јула 1943. године	14
12. јула 1943. године	21
30. јула 1943. године	10
5. августа 1943. године	10

²³ Бањица, 62—63.

17. августа 1943. године	43
26. августа 1943. године	5
16. и 21. септембра 1943. године	11
25. септембра 1943. године	140
1. октобра 1943. године	323
15. октобра 1943. године	19
21. октобра 1943. године	44 лица.

Од октобра 1943. до априла 1944. године стрељања су била ређа, да би поново учестала у лето 1944:

9. јуна 1944. године	10
13. јуна 1944. године	10
14. јуна 1944. године	7
15. јуна 1944. године	10
16. јуна 1944. године	10
19. јуна 1944. године	10
20. јуна 1944. године	10
27. јула 1944. године	8
28. јула 1944. године	8
29. јула 1944. године	11
30. јула 1944. године	10
1. августа 1944. године	10
3. августа 1944. године	10
10. августа 1944. године	18
7. септембра 1944. године	27
11. септембра 1944. године	26
12. септембра 1944. године	10
1. октобра 1944. године	10 затвореника ²⁴

Окупатори и њихови помагачи затворенике из логора нису стрељали само у Београду, већ су их одводили у разна места Србије и тамо стрељали. Одмах после оснивања логора, између 9. и 15. јула, два затвореника одведена су у Ваљево и стрељана. Затим је 15. августа отерано 47 логораша у Скелу, а касније у Ниш, Крагујевац, Крушевац, Пожаревац и друга места у Србији.²⁵

За време постојања логора, према сачуваним књигама у које су уписивани затвореници, уништено је 3.849 лица.

Према полу:	
мушких	3.420
женских	429

Према узрасту:	
до 7 година	22
од 7—14 година	26
од 14—17 година	76
од 17—21 године	564
од 21—35 година	1.703

²⁴ Исто, 66—70.

²⁵ „Саопштења“, бр. 34—53, стр. 520.

од 35—50 година
преко 50 година

Према занимању:	
земљорадника	1.414
занатлија	631
радника	305
студената	71
ученика	125
чиновника	383
војних лица	125
свештених лица	15
правника	45
лекара	18
инжењера	33
професора	12
трговаца	208
слободних професија	202
домаћица	226
без занимања	36

Према власти која их је упутила у логор:

SS и полиција	2.292
немачка војска	105
Управа града Београд	977
Кривична полиција	93
Српски оружани одреди	141
Српска начел. и политички представници	241 лице ²⁶

Поред тога што су их стрељали и употребљавали на тешким радовима у Београду, затворенике су као интернирце слали на принудни рад у Немачку и неке друге земље. Први транспорт кренуо је 24. априла 1942, а последњи 26. септембра 1944. Обично је у једном транспорту било око 500 логораша. Последњи транспорти били су мањи, на пример, транспорт од 9. септембра 1944. имао је 191 затвореника.²⁷ Кроз концентрационе логоре нацистичке Немачке прошло је хиљаде затвореника са Бањице. Многи од њих нису преживели разне тортуре којима су били изложени.

Уколико се рат ближио храју, нацисти су на све начине покушавали да униште трагове крвавих злочина које су починили, па и на стрелишту у Јајинцима. То су чинили на два начина: непосредно после злочина и накнадно, кад је постало јасно да је рат за нацисте изгубљен.

Прве мере предострожности у том погледу? биле су: закопавање на заклоњеним и забаченим местима, поливање жртава специјалним киселинама ради бржег распадања, сахрањивање без одела и сандука, заравњивање места и сејање траве на месту где су жртве сахрањене. Или на други начин: ископавали су лешеве и спаљивали их.²⁸

²⁵ Наведени елаборат, 26—27.

²⁷ АВИИ, НДА, 59-1-1.

²⁸ Цитира: *Бањица*, стр. 96—7.

За уклањање трагова злочина формирана је „специјална група 10.052“, која се састојала од 48 људи. Највећи део посла око ископавања и спаљивања обављали су логораши. Ево шта је на саслушању после рата о тој делатности рекао први шеф ове групе Густав Вилхелм Темпл: „Прекомандован сам BdS у Београд, на чијем је челу стајао есесовеки пуковник Шефер. Овај ме је доделио руководиоцу Гестапоа мајору Сатлеру. Под овим руководством стављено ми је у дужност да формирам групу која је имала да спали лешеве жртава које су биле сахрањене у Јајинцима.

Група се састојала од 10—12 припадника полиције безбедности и од око 60 људи полиције поретка . . .

Мој рад у групи састојао се у томе да руководим надзором над ископавањем. Ископавање су вршили затвореници које је групи предао Гестапо. Они су слагали лешеве на гомилу, поливали емесом уља и бензина која је затим запаљена. Кад је спаљивање било завршено, добијени пепео је био уситњен и прегледан да ли у њему има племенитих метала. Ове метале на лицу места скупљали су секретар за криминал Вили Ковачек и Ернест Хансел и увече спремали у један сандук. Инспекцију групе почетком марта извршио је SS-пуковник Блобел. Он је наредио да касету са драгоценостима треба однети у Берлин. У међувремену команда се одселила у Јабуку (Банат) и тама је отпочела еа откопавањима.”²⁹

Пошто би завршили са спаљивањем лешева у Јајинцима, нацисти би стрељали све очевице, односно затворенике који су на томе радили.. Само тројица су успела да побегну и пред Државном комисијом за утврђивање ратних злочина испричали су шта су све доживели на том послу.

Пред налетом јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије злочинци су убрзано напуштали места злочина, па и Бањицу.. Трећег октобра 1944. пуштени су сви логораши, изузев 20 из прве категорије, који су као последњи напустили логор 4. октобра.

Приликом проучавања логора Бањица, као и других логора, намеће се питање: колико је лица прошло кроз логор, колико је стрељано и сл. Мислимо да за Бањицу нема много дилеме пошто су сачуване логорске књиге у којима је записано шта се са сваким затвореником догодило, тако да подацима које је прихватила Државна комисија за утврђивање ратних злочина треба веровати. Међутим, ипак претпостављамо да је тај број већи јер, прво, Гестапо у свом делу логора није водио евиденцију и, друго, неки затвореници нису ни увођени у књиге, него су одмах по доласку из затвора стрељани.

САЈМИШТЕ

О Сајмишту је већ било речи у поглављу о прогону Јевреја и Цигана. Овај логор основан је 28. октобра 1941. одлуком војноуправног команданта и постојао је све до распуштања, јула 1944. године.

Још док су се у логору налазили Јевреји, крајем априла 1942, Нацисти су почели да доводе на Сајмиште заробљене припаднике

²⁹ Наведени елаборат, стр. 34.

НОП-а и њихове симпатизере ухапшене у разним крајевима Југославије. Иако је Сајмиште и раније носит назив „пролазни логор“, сад је у правом смислу добило то обележје. Најпре су дотеривани ухапшеници из Србије, затим из Босне, Лике, касније из Славоније, Срема и других крајева. На пролазу су се привремено задржавале групе затвореника из Грчке и Албаније. Такође су и затвореници из других логора у Србији, који су одређени за интернирање, про-водили извесно време на Сајмишту.³⁰

Прва група затвореника доведена је из јасеновачког логора крајем априла 1942.³¹ Почетком маја стигле су групе из шабачког и бањичког логора. То су били углавном интернирци који се нису дуго задржавали. У логору на Сајмишту вршена је селекција. Способне за рад, транспортовали су у Немачку и још неке земље, а остале су стрељали.

У мају 1942. прилив ухапшеника био је већи, јер су Јевреји били уништени па се повећао простор за пријем нових затвореника. Тад су стигле групе из Косовске Митровице, Петрове Горе, а почетком јуна из Крагујевца, Шапца, Лесковца, Сарајева, Чачка, Ужица и других места. Неколико група затвореника доведено је из затвора Гестапоа у Београду и Земуну. Тако се половином јуна, према једном усташком извору, на Сајмишту налазило „неколико тисућа право славних партизана“ . . .³²

Јула месеца 1942. дотерана је група од око 800 деце између 1 и 18 година. Претпоставља се да ова деца потичу из велике групе од 7.000 лица са Козаре која су транспортована у два воза.³³ Са доласком тако великог броја Козарчана, на Сајмишту је крајем јула било око 11.000, а у августу 12.700 затвореника.³⁴ Овај број нагло је порастао после акције нациста против сремских партизана крајем августа 1942

У току 1942. године нацисти су похапсили неколико група тзв легалних четника под командом Недића, који су приликом разору жања покушали да пруже отпор Немцима. Крајем 1942. било их је у логору око 500. Иако су били одвојени, и за њих је важио исти режим тортуре као и за остале затворенике.

Интернирање затвореника, које је почело у априлу, а наставио се до краја 1942, довело је до опадања броја логораша, тако да по четком 1943. у „немачком сабирном логору у Земуну на Сајмишту има око тисућу партизана“ . . .³⁵

Бројно стање нарочито се повећало после битке на Сутјесци, када су нацисти организовали хватање исцрпљених бораца народноослободилачког покрета.³⁶ Зна се да је група од 80 заробљених припадника НОП-а стигла на Сајмиште крајем јуна 1943. године.³⁶ Последњи по-

³⁰ Податке о логору Сајмиште аутор је користио највећим делом из рада *Логор на Сајмишту*, који су написали Лазар Ивановић и Младен Вукомановић. Приликом коришћења рад се налазио још у рукопису.

³¹ ИАБ *Логор на Сајмишту*, сећање 628, 921, 924—930.

³² АВИИ, НДХ -76-3-34.

³³ Исто, 317-26/2-1; НДА, 206-29-3.

³⁴ Л. Ивановић, М. Вукомановић, н. р. стр. 33.

³⁵ АВИИ, ДМХ, 312-37/1-39.

³⁶ Опширније о довођењу већих и мањих група затвореника из појединих места Л. Ивановић, М. Вукомановић, н. р. стр. 28—43.

узданији податак потиче из јануара 1944, по коме се у логору налазило око 3.500 затвореника.³⁷ За касније је врло тешко утврдити бројно стање. Зна се да су заробљени припадници НОП-а и таоци дотеривани на Сајмиште све до јула месеца 1944, када је логор распуштен.

Пошто је Сајмиште било сабирни, односно „пролазни логор“ за знатно ширу територију него што је Србија, у њему се затвореници нису дуго задржавали. Оно је било једна од успутних станица тешке Голготе коју су морали издржати сви они који су се нашли иза логорских жица. Како је немачкој ратној привреди била неопходна радна снага, то су највиталније затворенике одабирали за Немачку или неку од окупираних земаља Европе, на пример Норвешку. Посебно је у Норвешку послато много интернираца, о чему је било речи у претходној глави.

Први транспорти кренули су крајем априла и почетком маја 1942. Сваки транспорт садржавао је по неколико стотина људи. Пошто су транспорти у почетку били чести, Сајмиште је остало готово празно.³⁸

Следеће групе интернираца транспортоване су у августу месецу после огромног прилива затвореника са Козаре и из других крајева. Нацисти су у јесен 1942. једну већу групу из Босне, око 2.000, издвојили у логор организације ТОТ, који се налазио покрај логора Сајмишта, да их припреме за транспортовање и физичке радове. Међутим, у овом логору су завладале епидемије дизентерије и тифуса, тако да је половина одабраних умрла до октобра 1942. Тада је формиран један транспорт, који је кренуо за Немачку и Норвешку почетком 1943. шдине.³⁹

Осим тога, у току 1942. затвореници су слати у Аустрију и логоре Јасеновац и Бањица. Група од 800 затвореника упућена је 25. августа 1942. године на Островачку аду ради сече шуме. Услед тешких услова рада највећи број затвореника је умро, тако да се, кад је сеча шуме завршена, 11. децембра 1942, на Сајмиште вратило свега 89 затвореника.

Почетком 1943. група од 500 логораша упућена је у Солун. Поред тога што су интернирани у стране земље, затвореници су терани на принудан рад и у унутрашњост Србије, нарочито у руднике. Тако је једна група априла 1943. упућена у рудник Бор а друга, маја, у Трпчу.⁴⁰

Од заробљених партизанки и жена симпатизерки НОП-а формирана су два транспорта за Аушвиц⁴¹, један у јуну, а други у августу. У исти логор интернирана је септембра група од 460 затвореника из Срема.

Исте 1943. шд. послата је још једна група у рудник Трпчу, затим једна у Немачку и једна у Аустрију.⁴²

³⁷ АВИИ, НА, К 2А-2/16,

³⁸ Према казивању Спасојевић Милана, ИАБ, *Логор на Сајмишту*.

³⁹ АВИИ, НДХ-317-4/4-10.

⁴⁰ Властимир Поповић, *Ниш, Сајмиште, Трпчу*, Београд, 1954, 56.

Према сећању Анђелке Пантелић.

⁴² Опширније о одвођењу из логора Ј. Ивановић, М. Вукомановић, н. р,

Што се тиче интернације, ситуација се није битније изменила иако је нацистичка Немачка узмицала на свим фронтovima. Њени представници у логору Сајмиште и даље су се трудили да пошаљу што више лица на тешке радове у Немачку. Истовремено, још од пролећа 1944, припремали су уступање логора усташама. Непосредно пред предају логора Независној Држави Хрватској, нацисти су преостале затворенике упутили на рад у Аустрију или Немачку, а један део су пустили кућама.

У логору се, поред осталих, налазило и 4.000 италијанских затвореника који су пребачени на рад у рудник Бор.

Половином маја усташе су преузеле логор и наставиле да догоне затворенике. Највише логораша слали су у Немачку и Аустрију. На крају су били принуђени да распусте логор јула 1944. Затечене затворенике послали су у интернацију или поубијали, а неке су пустили на слободу.⁴³

Иако се после уништења Јевреја улога логора на Сајмишту у извесном смислу изменила, он је и даље остао у рукама Гестапоа. Као први командант, од априла 1942, помиње се неки Ферстер. После њега на тој дужности до марта 1943. били су Мајнеке и Шерцингер. Од тада до уступања логора усташама командант је био Ернст Бекер.⁴⁴

Управни апарат логора задржао је просторије бивше управне зграде Сајмишта. Између осталог, ту су се налазиле и две просторије за пријем затвореника. Преко ноћи су гестаповци одлазили у своје станове у граду. Остајао је само по један дежурни.⁴⁵

Логор су чували немачки стражари. У време довођења заробљених партизана појачавано је обезбеђење, споља бодљикавом жицом, већим бројем стражарница и рефлектора а изнутра логорском полицијом. Ова полиција бирана је из редова логораша, бивших криминалаца. Први шеф ове полиције био је Никола Сокић четник, до лета 1942, касније Раде Кисић и други. Сви ти полицајци верно су служили окупатора и терорисали своје сународнике, због малих бедних привилегија да могу одвојено спавати и боље се хранити.⁴⁸

Извесне повластице уживале су и вође радних група, које су имале задатак да воде своје групе на рад у оквиру и изван логора. Поред њих, повлашћен је био и један део персонала: занатлије у радионицама, кувари, болничари итд.

Услови за живот у логору били су неподношљиви. Нарочито тешка ситуација била је у лето 1942, када је број логораша нарастао на преко 12.000. Спавало се на троспратним дрвеним лежајима, без сламе и покривача. Зими је било хладно, а лети се од смрада није могло издржати. Овакви услови омогућили су убрзо појаву вашију и разних епидемија. Слаба исхрана то је само убрзала.

За исхрану оних који су дотерани из Србије требало је да се брине Недићева влада преко Одсека за социјално старање и социјалне установе Градског поглаварства у Београду. Међутим, питање исхране

⁴³ АВИИ, НДХ 197-14/2-1.

⁴⁴ На жалост, од преживелих логораша нико није запамтио потпуно њихово име и презиме, зато се помињу само презимена.

⁴¹ ИАБ *Логор на Сајмишту*, сећања 628, 906 и друга; Властимир Поповић, н. д. 38.

⁴⁶ ИАБ, Сећања 916, 922; В. Поповић, н. д. 38.

нарочито се компликовало дриликом масовног дотеривања затвореника са територије Независне Државе Хрватске.⁴⁷ Немци су сматрали да храну треба да обезбеде усташе, који су то одбијали, заступајући гледиште да су то Срби са њихове територије и да они нису дужни да их хране. Управо у то време, половином и у другој половини 1942. године, на Сајмишту је завладала глад. Командујући генерал у Србији Бадер протествовао је 20. јула преко војног интенданта у Загребу: „да се у Земуну у логору налази 7.000 партизана који потичу са хрватског подручја. Исти већ три дана немају никакве хране, те немачки генерал пријети да ће их све распустити ако се сместз не уреди питање њихове прехране и издржавања.“⁴⁸ Немци нису ни помишљали да пусте заробљене партизане. Једноставно су покушали да изврше притисак на усташе. Преговори су се отегли све до јесени 1942, када су усташе биле принуђене да шаљу храну за затворенике са територије коју су држали. Касније, 16. јануара 1943, на састанку немачких представника у Загребу, одлучено је да се о исхрани ових логораша брине опуномоћени генерал у НДХ Глез Хорстенау.⁴⁹

Међутим, ни тада хране није било довољно јер је нередовно добављана и у малим количинама. За доручак су логораша добијали чај или неку врсту замене за кафу, обично без шећера, са парчетом проје. Ручак се састојао од слабе чорбе са по неким зрном пасуља, грашка и помало купуса или кромпира. Вечера је била слична ручку. Затвореници су из дана у дан слабили, јели су све до чега су могли доћи, чак и траву.

Лоши услови смештаја и слаба исхрана, тешки физички радови, а уз то стална мучења, допринели су да велики број затвореника оболи, нарочито од дизентерије и тифуса. Епидемије су владале у августу 1942. и у зиму 1943. и 1944. Према непријатељским извештајима, у августу и септембру 1942. од епидемије је умирало и по сто затвореника дневно.⁵⁰ Једино што је у таквим критичним тренуцима управа предузимала било је то што је одвајала здраве од болесних. То је истовремено био знак да за болесне нема наде да даље живе. Није било лекова и логораша су масовно умирали. За време епидемије чданови управе нису ни залазили у зону која је била одређена за карантин, него су све послове препустили логорској полицији. Да би се ослободила болесних, управа је убијала затвореника или им сипала отров у јело. Сви умрли и убијени скупљани су на гомиле и ноћу сахрањивани изван логора. Према сачуваној књизи у коју су уписивани болесници у логорској болници, од 11. маја до 2. новембра 1942. у болницу су донета 3.202 леша.⁵¹

Ови призори умирања и транспортовања умрлих одвијали су се "ред очима грађана Београда и природно је што су изазивали огорчења и протесте становништва околних насеља. И окупатори нису могли више да буду равнодушни, па се о томе расправљало и у Штабу

⁴⁷ АВИИ, НДА, 36-19-11; 21-11-2.

⁴⁸ АВИИ, НДХ, К-312-37/1-35.

⁴⁹ АВИИ, НА, 27Б-19/3.

⁵⁰ АВИИ, НДХ, 312-7/1-39.

⁵¹ Извештај Југословенске државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Међународном суду у Нирнбергу, 1947, 33—34.

команданта Југоистога, који је на Нојбахеров захтев пренео поруку Мајснеру да је постојање логора на том месту „политички неподношљиво и да логор треба преселити или укинути”.⁵²

Без обзира на то што се о овом питању дискутовало на највишим службеним местима на Балкану, Немци нису журили да распусте овај логор, тако да је остао у њиховим рукама све до маја 1944. године.

Поред слабе исхране и неподношљивих нехигијенских услова живота, логораши су били изложени перманентном мучењу. „Већ на самом уласку у логор заточенике су дочекивали логорски полицајци и корбачима и дрвеним моткама немилосрдно млатили. Често су на заточенике при уласку у логор хушкани велики логорски пси, који су дресирани да уједају незаштићене жртве.

Ушавши у логор, заточеници су сатима стајали пред павиљоном логорске управе, доживљавајући нове увреде и батине пре него им се узму лични подаци. Многи су том приликом били потпуно премлаћени. Ту су им одузимане све ствари.

Затим су затворенике шишали тупим машинама, па онда одвођени под тушеве, из којих је наизменично пуштана врела па сасвим хладна вода.”⁵³

После тога размештани су по павиљонима, упознавани са собним старешинама и „кућним редом”. Од тада је за њих почињао живот логораша, који се састојао од већ уходаног система мучења. Устајање је било изјутра око 5 часова. Одмах потом вршено је постројавање, где се предавао рапорт о бројном стању. Како је за постројавање било остављено мало времена, то се стварала неописива гужва на излазима, све из страха да се не задоцни и не добије казна. На излазу су чекали полицајци и премлаћивали све оне који задоцне, а то су били обично слаби, болесни и изнурени од глади. Ово постројавање вршено је без обзира на временске прилике.

Управа логора побринула се да сваког дана проналази разне послове у логору и изван њега и замара затворенике. То су били углавном физички радови. Тако су, на пример, логораши радили на подизању монтажних барака за логор организације ТОГ, на подизању прилазног насипа мосту на Сави итд. У оквиру логора радили су на рушењу „руског павиљона” у пролеће 1943, а стално на чишћењу клозета и уређивању логора.

За затворенике који су остајали у логору измишљали су разне послове. Тако су, на пример, мучитељи наређивали да се на једном крају логорског круга копа земља и преноси на други, а касније обратно, или да сакупљају каменчиће по кругу логора па да их растурају и поново сакупљају. Нарочито омиљени метод при мучењу логораша био је тзв. „егзерцир”, који се састојао у томе да сви затвореници постројени у колоне трче непрестано укруг око централне куле. Нацисти су им при том наређивали да устају и лежу на земљу, да се ваљају по песку до појаса наги, да ходају на коленима итд. Сваки онај који не би извршавао поменута наређења премлаћен је.

⁵² Записник са састанка Фелбер-Мајснер од 24. XII 1943, АВИИ, Мф. — В-Т-501, Р-253, С-1036.

⁵³ „Саопштење”, бр. 66-93 стр. 788.

Оваква малтретирања трајала су по неколико часова и обично би се завршавала смрћу неког од логораша.⁵⁴

Поред тога, омшвене казне управе логора биле су недавање хране и батинање. Обично после „егзерцира“ затвореници су за неки преступ кажавани ускраћивањем хране и до три дана. Главно средство за мучење била је батина. Немци су имали на располагању екипу батинаша, састављену од разних слугу и издајника, који су употребљавали батину у сваком тренутку. Најчешће су батинали логораше у стојећем ставу. Примењивали су и други начин, на пример, „затвореници су у повијеном положају, са рукама на прстима ногу тучени батинама ... Сви ти батинани редовно су умирали после кратког времена. Кажњавало се из различитих разлога, најчешће из обести.“⁵⁵

Као оруђе за батинаше служиле су дрвене и гумене палице и воловске жиле.

Злочинци на Сајмишту нису презали од убијања логораша. Стрељања су вршили у кругу и изван логора. За стрељање у кругу најподеснији су им били „мађарски“ и „рибарски павиљон“. У „рибарском“ су само стрелили, док су у „мађарском павиљону“ вешали затворенике и убијали их на разне начине. Да би се злочини одржали строго у тајности, у ове павиљоне имали су приступ само непосредни извршиоци злочина и гробари који су износили лешеве изван логора.

Масовнија стрељања затвореника вршена су изван логора. Појава црних полицијских кола „Марица“ био је први знак да ће се вршити стрељање. Одмах лотом логореко звоно би зазвонило за збор. Испред строја логораша наилазио је командант логора са полицајцима и вршио одбир за стрељање. Сви издвојени носили су са собом своје ствари, али само до излаза из логора, где су им исте одузимане, а они товарени на камионе и одвођени на стрељање. Понекад се догађало да су неке групе издвојене за стрељање недељама држали у логору.⁵⁶

Са Сајмишта су затворенике одводили на стрељања на већ нама познато и озлоглашено стрелиште у Јајинцима, затим на Бежанијску косу недалеко од Земуна. Осим тога, логораше су гонили у унутрашњост и тамо стрелили за одмазду због одређених акција народно-ослободилачког покрета или губитака немачких војника.

Према процени Државне комисије за утврђивање ратних злочина, на Сајмишту је изгубило животе око 40.000 лица.⁵⁷ С обзиром на то да су нацисти уништили логорске књиге, овај број се прихвата са извесном резервом.

Нацистички окупатор је ради бржег уништавања наших народа још лета 1942. припремао изградњу крематоријума на Сајмишту и Бањици. Овај задатак поверен је хауптштурмфиреру Крофту, који је водио групу за грађевинарство при Штабу вишег SS и полицијског вође Мајснера. Он је одредио инжењера Хермана Пенеа да надзирава извршење поменутог плана. Пене је августа 1943. ступио у преговоре са предузимачем Александром Духановим из Београда и том прили-

⁵⁴ „Борба“, 18. I 1945.

⁵⁵ Саслушање Марковић Милана АВИИ, НДХ, К-317-11/2-2.

⁵⁶ „Саопштења“, бр. 66-93, стр. 797.

⁵⁷ Исто, 800.

ком предао му планове крематоријума хоје је до тада израдила фирма Х. Корн из Берлина.

Духанов је одмах прихватио понуђен посао и крајем августа обратио се поменутој фирми да му изради план гвоздених делова за крематоријум. Фирма му је одмах послала тражене планове. Истовремено се Духанов обратио Боривоју Паљићу, власнику браварске радионице, да му и он преко сина у Берлину набави планове још од неких фирми⁵⁸ Петар Паљић је етупио у везу са фирмом Диндерверкс, која је прихватила да изради и достави планове његовом оцу Боривоју. Ти планови су стигли у Београд преко фирме „Стандард“ 15. новембра 1943. године. Паљић је предао планове Духанову и наплатио за њих 12.000 динара, које је доставио поменутој фирми..

Према плану, било је предвиђено да се крематоријум подигне на улазу у логор у близини данашњег моста. Међутим, за изградњу је требало доста новчаних средстава и специјалног материјала, што је Немцима недостајало. Зато су инсистирали да се изгради што једноставнији и јефтинији крематоријум.

Истовремено су одлучили да подигну крематоријум и на Бањици. Седмог марта 1944. планови су били гтови, а почетком априла 1944. Духанову је стигао специјални шамот за пећи. Тада је затражио од Паљића предрачун за израду гвоздених делова, што му је овај доставио.

Међутим, нацистичка Немачка повлачила се на свим фронтovima и трпела је велике губитке у људству и материјалу, па није било више ни времена ни средстава да се овај план до краја реализује.⁵⁸

И у неподношљивим условима живота у логору затвореници се нису предавали. Настојали су да успоставе везе са спољним светом, највише преко логораша који су извођени на рад изван логора, затим преко затвореника који су радили у занатским радионицама. Ове везе побољшане су 1943. кад је дозвољено примање пакета, у којима је протурано по неко писмо са вестима споља. Те везе су у почетку биле спонтане, а касније организоване. На том послу су се нарочито истакли чланови Комунистичке партије. Југославије.

Први организованији рад међу комунистима почео је тек 1943. године. То је сасвим разумљиво кад се зна да су кроз логор пролазиле велике групе људи и да нису остајале дуго. Самим тим није било ни услова ни времена да се чланови Партије међусобно упознају и организују. Везе са Земуном и Београдом нису могли успоставити и зато су се оријентисали на борбу унутар логора, како би спасли што више људских живота. У том циљу предузимали су разне мере да помогну друговима у невољи. Међу персонал логора убацивали су проверене људе, који су изнемоглим затвореницима могли помоћи храном, лековима и осталим стварима неопходним за одржање живота. Такође је била веома значајна активност комуниста на спасавању деце која су на разне начине доспела у логор и на онемогућавању денунцијаната.⁵⁹

Различитим каналима долазили су до најновијих вести, које су, кад су биле охрабрујуће, умногоме утицале на морал затвореника.

⁵⁸ „Политика“ од 4. III 1945.

⁵⁹ Опширније Ј. Ивановић, М. Вукомановић, н. р, 111-125.

Већ је раније напоменуто да су нацисти пред крај 1943. године почели организовано да бришу трагове својих злочина. Између осталог, размишљали су шта да ураде са логором на Сајмишту. О томе су дискутовали у децембру 1943. и јануару 1944, па и касније. Дошли су до закључка да је из политичких разлога штетно да логор и даље остане на томе месту, јер су се сви злочини у њему одигравали пред очима хиљаде Београђана. Приликом разговора представника команде Југоистока и вишег SS и полицијског вође Мајснера, 7. јануара 1944, закључено је да се 3.500 затвореника, колико их је тада било на Сајмишту, интернира и да се логор на тај начин испразни, али да и даље прихвата заробљенике народноослободилачког покрета и „бегунце.”⁶⁰ Међутим, логор није бмо потпуно испражњен.

У пролеће 1944. англоамеричка авијација почела је бомбардоваше Београда. Прво велико бомбардовање било је 16. и 17. априла. Другог дана бомбе су погодиле и логор. Том приликом погинуло је око 60 а рањено око 150 затвореника.⁶¹

После овог бомбардовања Немци су почели да отпуштају неспособне за рад: жене, старце и децу, а остале да интернирају у Немачку и естрељају.

Када је логор испражњен, усташе су повеле преговоре да им се предају просторије логора на употребу, што су Немци прихватили. Тако је Главно равнатељство за јавни ред и сигурност из Загреба 17. маја обавестило све потчињене органе да је под своју управу преузело логор у Земуну. Међутим, усташе нису до краја рата задржале логор на Сајмишту. Напустиле су га јула 1944. године. Када су јединице Народноослободилачке војске ослободиле Београд, затекле су празан логор са спаљеним документима, али још свежим траговима злочина који се нису могли и који се никада неће моћи избрисати.

ШАБАЧКИ ЛОГОРИ

У Шапцу су постојала два логора: један у касарнама на месту званом Сењак, а други у баракама на Сави.⁶² У ствари, овај логор на Сењаку имао је пролазни карактер и постојао је до лета 1942. године. Логор на Сави је одговарао више концентрационом логору и гостојао је за све време окупације.

Логор на Сењаку формирале су немачке војне јединице 342. пешадијске дивизије 30. септембра 1941. да би у касарнама бивше краљевске југословенске војске сместиле похапшене таоце из Шапца и околине после „крвавог марша”, а затим из целог Подриња. Међутим, ухапшених је било око 22.000 и сви нису могли да стану у касарнске просторије, тако да је велика маса сељака остала напољу. Ту, у кругу логора затвореници су подељени на групе по општинама.

⁶⁰ АВИИ, НА 2А-2/16.

⁶¹ Ј. Марјановић, н. д, 301-2.

⁶² Подаци за шабачке логоре узети су из књиге *Логори у Шапцу* од Станоја Филиповића, Нови Сад, 1967, и Дневника Проте Глише Бабовића објављеног У листу „Подриње”, фебруар-септембар 1961. и *Годишњаку историјског архива II, Шабац, 1965.*

Дакле, први затвореници у касарнама били су учесници „крвавог марша“ до Кленка. То су били углавном таоци из Шапца. Почетком октобра дотерани су сељаци из Мачве и Поцерине, половином октобра из Јадра, а у другој половини октобра из Рађевине, Поцерине и Посаво-Тамнаве. Како се није могао сместити тако огроман број ухапшеника, 6. октобра су стигли представници Гестапоа и Специјалне полиције и почели испитивање затвореника. Већ тог дана пустили су око 300 талаца. Истовремено су одвајали и за стрељања. Прва група је одвојена 12. октобра. Остале затворенике подвргли су сталном малтретирању: батинали су их и пуштали псе на поједине логораше. Осим тога, затворенике су користили за разне физичке радове. Храна је, као и у другим логорима, била слаба и неуредна.

Нови затвореници пристизали су у новембру и децембру 1941. То су били ухапшени партизани или активни сарадници НОП-а из разних крајева северозападне Србије. Међу ухапшенима било је и четника. Посебно велика група доведена је из Лознице.

Пред крај 1941. било је више групних и појединачних хапшења у Мачви те их је немогуће навести по датумима. Похватане су групе партизана које су имале задатак да на овом терену организују народнослободилачки покрет.

Канцеларије управе логора биле су у првој касарни, у просторијама бившег војног округа. У истој згради налазио се логорски затвор, где су смештани ухапшени партизани, они које су Гестапо и Специјална полиција одвојили као „нарочито опасне“. Пошто је ова касарна била недовољна за смештај поменутих затвореника, и суседна касарна служила је као логорски затвор. По собама се налазило по неколико десетина затвореника тако да нису могли честито ни да седну, а камоли да легну. У овом затвору малтретирања су била суровија. Неке затворенике су толико претукли да су од дугих мучења издахнули.

Издвојене за стрељање често су изводили у околину Шапца или у Срем и тамо их уништавали. Догађало се да је Гестапо вршио стрељање у касарнском кругу обично у зору. Сви одређени за стрељање морали су да скину одела. Затвореници су себи копали гробнице, а свака следећа група затрпавала је претходне. У кругу логора окупатори су вешали затворенике. Прво вешање извршено је у октобру. Током новембра и децембра кроз Шабац је проведено седам великих група за стрељање. По датумима то је текло овако: 3. новембра око 150; 9. новембра такође око 150; 20. новембра око 300; 28. новембра око 200; 15. децембра 180—200 и 23. децембра око 100 лица.

Пражњење логора почело је почетком децембра, а то су вршили на тај начин што су затворенике пуштали кућама или их интернирали и стрељали. Најпре су пустили присталице ЈБотићевог покрета, затим жандарме, председнике општина и кметове. Једном речју, све оне који су изразили желу да ће продужити борбу против народнослободилачког покрета. До 9. октобра пуштено је око 1.000 лица. Међутим, пражњење логора није ишло тако брзо, јер 1. новембра 1941. још сви логораша нису могли да се сместе у просторије касарне. Према већ цитираном дневнику проте Бабовића, почетком новембра је у логору било око 12.000 лица.

За пуштање из логора појавио се велики број посредника, који је служио као веза између нациста и породица ухапшених. Многи од издајника свога народа безочно су пљачкали сународнике, који су били спремни да дају све само да спасу живот.

Известан број затвореника транспортован је на рад у руднике Србије. Тако је Нојхаузен почетком новембра ставио на располагање руднику Костолац „као помоћне раднике 300 мушкараца из концентратионог логора у Шапцу”.⁶³ Десет дана касније из истог логора „стигло је у угљенокоп Сењски рудник 300 мушкараца, а у руднике лигнита Костолац и Кленовник (северно од Пожаревца) 300 мушкараца”.⁶⁴ Вероватно да је таквих транспорта било више него што је забележено у сачуваним документима.

Осим тога, у логору је вршена агитација за „добровољни” одлазак на рад у Немачку. Многи затвореници су се пријављивали пошто нису видели други излаз из логорског круга.

Логор на Сењаку нагло је пражњен, али је истовремено попуњаван заробљеним партизанима, који су се враћали на терен Подриња да поново организују народноослободилачки покрет. Према неким квислиншким извештајима, само у другој половини децембра ухапшено је 112 партизана, међу којима се налазио и Стјепан-Стево Филиповић. Један део ових партизана похапсили су четници и предали Немцима. Сви су подвргнути мучењима најпре у затвору Окружног суда, а затим су пребачени у логор на Сењаку. Одатле су их Немци после краћих саслушања и мучења стрељали. У јануару 1942. године позната су четири масовна стрељања у Шапцу, када је стрељано око 500 затвореника.⁶⁵ Тако је логор до пролећа 1942. био скоро празан. Последња група која се састојала од 30 заробљених партизана углавном је пребачена у логор на Сави.

За разлику од логора на Сењаку, логор на Сави постојао је за све време окупације. Био је смештен у војне бараче на простору око Старог града, а састојао се од шест барака, насупрот којих су се налазиле: управна зграда, зграде за магацине, радионице и кухиње. Логор је био опасан са два реда бодљикаве жице. У кругу логора било је неколико кула осматрачница. Управа логора била је у немачким рукама. Такође су и стражу чували Немци, а 1943. и 1944. припадници Руског заштитног корпуса. Овај логор почео је са радом још 20. јула 1941. када су похапшени Јевреји из Шапца. У њему су они остали до краја јануара 1942. године. Један део од њих етрељан је још октобра 1941, а остатак, жене и деца, пребачени су у логор на Сајмишту.

После Јевреја овде су нацисти дотерали неколико стотина ухапшених Босанаца, а онда су почели да пристижу затвореници из целог Подриња, Ваљева, Ужица и других места.

Већ у мају 1942. логор је остао полупразан, јер је највећи део заробљених партизана интерниран или стрељан.

У периоду од пролећа 1942. до пролећа 1943, у логору на Сави највише је било оних који нису испунили обавезе у давању жита и стоке окупатору, као и они који су похапшени за принудни рад. Те

⁶³ Зборник I, 1, 592.

⁶⁴ Исто, 606.

⁶⁵ Глиша Бабовић, Дневник, *Годишњак историјског архива* II, стр. 57.

категорије затвореника нису дуго задржаване у логору, већ су одмах интерниране.

Логор је поново почео да се пуни у пролеће 1943, када су похапшени не само припадници и симпатизери народноослободилачког покрета већ и четници.

Почетком 1944. окупатор је извршио нова масовна хапшења сарадника НОП-а. За неколико дана ухапшено је преко 200 Подрињаца. Највећи део интерниран је преко Бањице у Немачку. Последњи затвореници упућени су на Башицу 19. септембра 1944. године, а остали су луштени. Тако је логор престао да постоји.

Без обзира на то што је кроз шабачке логоре прошло око 30.000 затвореника, они нису имали такав значај као Бањица и Сајмиште. У овим логорима није могло бити неког организованог рада Комунистичке партије, јер су се затвореници у њима задржавали веома кратко време. Једино су могли да пружају помоћ претученима или да саветују ухапшене како ће се држати на саслушању пред непријатељем.

ЛОГОР у НИШУ

, Концентрациони логор у Нишу налазио се на месту званом Црвени крст и био смештен у магацинима коњичке касарне.⁶⁶ Извесно време после априлског рата 1941. ове просторије су служиле за смештај ратних заробљеника. Касније су у њих дотеривали криминалце и Јевреје, а у августу, после атентата у хотелу „Парк“, довели су таоце, представнике разних политичких партија.

У септембру Немци су почели у логор да догоне заробљене партизане. Прва стрељања затвореника почели су нацисти да врше у октобру, недалеко од града на брду Бубањ.

Ускоро, после дотеривања заробљених партизана, поштрен је режим живота у логору. Уведене су казне, забрањене су дуже шетње, гласан разговор, једном речју, уведен је режим малтретирања као и у осталим концентрационим логорима.

Управу логора сачињавали су представници SS и полиције.

Крајем 1941. и почетком 1942. у нишки логор су доведене веће групе заробљених партизана, који су припадали разним одредима из околине Рашке, Краљева, Трстеника, Крушевца, Ћуприје и других места Србије. Одмах по доласку ових група Немци су извели и стрељали на брду Бубањ 24 логораша, међу којима две жене. Ово стрељање, затим припремање нових 84 за стрељање, 9. фебруара, и свакодневно малтретирање затвореника убрзали су припреме за бекство. „Знали смо да не можемо добити помоћ споља“, сећа се Душан Томовић, „па смо се у припремама за бекство ослонили искључиво на своје снаге. Као најподесније време за напад и бекство изабрали смо момент када нас после завршене шетње у строју буду терали у собу. Строј је окружавало 10 полицајаца, иза леђа налазио се један пушкомитраљез, а други је био постављен на вратима ходника, из кога се

⁶⁶ Највише података аутор је користио из рукописа „Трагови“ Љубише Ракића, који се чува у Институту за историју радничког покрета Србије. У поменутом рукопису опширно је описано бекство затвореника из нишког логора фебруара 1942. године.

улазило у канцеларију комаданта. Заверенике смо поделили на груп по четири. Имали смо толико група колико непријатељских стрелаца пред стројем. Поред тога, одредили смо две групе по десет људи које су имале задатак да ликвидирају пушкомитраљеу у дворишту и ходнику и да покидају телефонске жице."

Планирано је да се бекство изврши 10. фебруара. Међутим, услед непредвиђених околности, логораш Бранко Беговић није дао уговорени знак за напад, па је бекство одложено све до 12 часова увече. Више се није могло одлагати, јер је те ноћи било предвиђено стрељање. Сви су били нестршљиви пред излазак у шетњу, а један криминалац је отишао у канцеларију и испричао о намераваном бекству. Свестан критичности тренутка, Бранко Беговић је дао знак узвикнувши „Другови, издаја, напред!" Истовремено је дохватио два немачка стражара и бацио их на бодљикаве жице. Стојан Драгићевић му је први притекао у помоћ, одузео стражару пушку и убио пушкомитраљесда. Остали логорашаи навалили су на стравкаре и побили их или прегазили. Затим су појурили према капији. Међутим, код капије су се Немци средили и немогуће је било освојити је. У тренутку дилеме неко је викнуо: „На жице." Догодило се оно што нико није могао претпоставити. Логорашаи су журнули на бодљикаве жице. Крв је текла из руку и из поцепане одеће. Немци су прилазили и из близине убијали логораше, од којих су многи остали да висе на жици. Од 147 логораша који су покушали бекство 42 су убијена а остали су побегли.

Фелдкомандант у Нишу, уз сагласност војноуправног команданта Србије, наредио је да се за убијене стражаре стрељају затвореници из логора и из затвора. Неколико дана касније, 17. фебруара, из казног завода стрелано је 584 затвореника, затим сви Јевреји мушкарци и један број Цигана. Тако је тада у Нишу стрељано укупно 850 лица. У логору је остало само око 150 затвореника.⁶⁷

Каснија стрељања била су у групама од 50—100 лица, такође на брду Бубањ. За сва стрељања у току рата, која су, према тексту, почињена у Нишу, највећим делом узимани су затвореници из логора на Црвеном крсту. Уништавања затвореника настављена су све до ослобођења Ниша.

У поређењу са другим логорима, нишки логор није могао да прими много затвореника, па се претпоставља да је током окупације у њему уништено око 2.000 лица.

Поред ових логора, неки од писаца хроника логора тврде да је од децембра 1941. до децембра 1943. године постојао и концентрациони логор у Крушевцу у недовршеној згради Казнено-поправног дома, на данашњем Слободишту.⁶⁸

Ако се ово тврђење прихвати, онда има основа да се то каже и за Смедеревску Паланку, Зајечар, Крагујевац, Лесковац, Чачак и још

⁶⁷ АВИИ, НА, 41 Б-1-5/680. *Зборник* I, 3, 340; Изјава Михајла Радовића, чиновника казног завода, пред комисијом за утврђивање злочина окупатора 29. VI 1945, СЈТ, нерегистровано.

⁶⁸ Крста Милосављевић, *Тамо где је Слободиште*, Нови Сад, 1969.

нека места у којима су, по наређењу немачког команданта за Србију почетком 1943, сви већи затвори у овим местима претворени у мале логоре.

Интересантно је пратити кретање бројног стања затвореника у логорима за време окупације. Према немачким извештајима, почетком 1942. број затвореника у Београду кретао се око 6.000, а у Србији било је 7.582 логораша „у девет прихватних логора“.⁶⁹

Половином фебруара у логорима Србије, изузев Сајмишта, било је 3.038 затвореника и 351 талац. Десет дана касније тај се број смањило на 2.600 затвореника и 272 таоца.⁷⁰

Иако је окупатор стално уништавао затворенике, шихов број је остајао исти или је растао. Тако, на пример, почетком марта у логорима Бањици, Шапцу и Иишу налазило се 2.532 затвореника. Слична ситуација била је крајем марта када се у три поменута логора налазило 2.586 затвореника и 198 талаца.⁷¹

У време интернирања логораша у Норвешку, Немачку и још неке друге земље крајем априла налазило се 3.503 затвореника и 189 талаца.⁷²

Почетком маја у концентрационим логорима било је око 2.000 затвореника. Њихов број је нагло опао после интернирања у Норвешку. Првих дана маја тај број је износио 2.135 затвореника и 183. таоца, а средином маја 2.206 затвореника и 195 талаца. На Сајмишту је остао само још 491 Јеврејин, углавном персонал. Крајем маја број затвореника у логорима пао је на 1.747 и 167 талаца.⁷³

У току лета, због сталних стрељања и интернирања, све је било мање затвореника. Половином јула у концентрационим логорима, изузев Сајмишта, налазило се 1.719 затвореника и 90 талаца, а половином августа још мање 1.481 затвореник и 102 таоца.⁷⁴

У јесен и зиму 1942. ситуација се променила. Уз помоћ SS-дивизије „Принц Еуген“, затвори Гестапоа, Специјалне полиције и логори били су толико пуни да није било места за друге затворенике. Због тога су нацисти један део интернирали у Норвешку а други део стрељали, са мотивацијом да појединце треба „трајно елиминисати из друштва као веома опасне“.

Према грубим прорачунима, на основу извештаја нациста, само у току 1942. у концентрационим логорима у Србији уништено је око 10.000 лица са њене територије. Приближно толики број интерниран је у логоре у Норвешкој, Пемачкој и другим земљама.

Почетком 1943. у Србији, приликом примене Хитлерових упутстава „О поступку приликом борби са бандама“, командујући генерал

⁶⁹ Десетодневни извештај војног команданта Србије — команданту Југоистока 10. I 1942, АВИИ, Мф. В., Т-501, Р-247, С-720. Писац није могао поуздано утврдити којих су још 5 логора Немци рачунали у прихватне.

⁷⁰ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-247, С-932-986. /

⁷¹ Истрел С-1028, 1070.

⁷² Десетодневни извештај командајућег генерала и војног команданта у Србији за период 20-30. IV 1942, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-247, С-1203.

⁷³ Десетодневни извештај 26. IV-5. V 1942, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-70, 6. V-15. V 1942, Исто, С-132; 16-25. V., 1942, Исто, С-218-19.

⁷⁴ Десетодневни извештај 26. VII-5. VIII и 1-10. VIII 1942, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-460-1.

и војни командант Србије Бадер издао је 28. фебруара познату заповест о одмаздама. Истог дана, Оперативно одељење његовог штаба наредила је стварање нових логора у појединим већим градовима за рејоне око њих, са образложењем да би се на тај начин убрзало дејство у вези са наређеним мерама одмазде. Према том наређењу логори су требали да буду: у Београду за округ Београд и Пожаревац; у Шапцу за округ Шабац и Ваљево; у Чачку за округ Краљево, Ужице и Чачак; у Крагујевцу за округ Јагодину и Крагујевац; у Зајечару за округ Зајечар; у Нишу за округ Ниш и у Лесковцу за округ Лесковац и у Крушевцу.

За ове логоре није предвиђена изградња нових зграда, већ су коришћене постојеће просторије затвора, казарни и других зграда које су могле примити најмање 50 затвореника. Трошкове исхране, као и раније, сносила је општина. Логори Ниш, Београд и Шабац били су непосредно потчињени заповеднику СИРО и SD пуковнику Шеферу. Самим тиме изгубили су локални значај. Мајснеру је остављен рок до 15. марта да јави које логоре могу преузети испоставе Службе безбедности.

На основу извештаја може се закључити да су у поменутиим местима затвори претворени у мале логоре. Према томе, у Крушевцу је постојао логор, али званично од почетка 1943.

Старање о новоуређеним логорима у Крагујевцу, Крушевцу и Зајечару преузеле су испоставе VdS, док у Чачку и Лесковцу заповедник полиције није могао уступити никог од персонала, па су се о њима старале крајскомандантуре.⁷⁵

На жалост, писцу овог рада није било могуће, услед недостатка података, да прати бројно стање затвореника у логорима до њиховог расформирања. Чињеница је да је било све мање затвореника у логорима и да су окупатори морали организовати специјалне рације по разним местима како би у резерви имали довољан број талаца за стрељање.

Према досадашњим истраживањима, кроз логоре Орбије прошло је око 100.000 лица различитог узраста оба пола. Знатан део уништен је у логорима, око 20.000 затвореника, док је преко 50.000 било у интернацији употребљено за тешке физичке радове.

⁷⁵ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-248, С-1410; Т-501, Р-249, С-81.